

ЛІТЕРАТУРА

1. Smith K. Surrogate Warfare for the 21th Century / K.H. Smith. – Fort Leavenworth, 2006. – 45 p.
2. Hammidov B. The fall of the Taliban Regime and its recovery as an insurgent movement in Afghanistan / B.U. Hammidov // A thesis presented to the Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Military Art and Science. – Fort Leavenworth, Kansas, 2004. – 68 p.
3. Wright D.P. A Different Kind of War. The United States Army in Operation Enduring Freedom (OEF) / D.P. Wright – Fort Leavenworth, 2010. – 400 p.
4. Peltier I. Surrogate Warfare: The Role of U.S. Army Special Forces/ I.J. Peilier. – Fort Leavenworth, 2005. – 42 p.
5. Neville L. Special Operation Forces in Iraq / L.Neville. – Oxford, 2008 – 64 p.

УДК 323.28

Целуйко М.Є.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

**ПЕРЕГОВОРИ ЯК НЕСИЛОВИЙ МЕТОД
АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ**

Розкриваються переговорні процеси з терористичними організаціями, які відбувалися у Великобританії та Іспанії. Оцінюється їхня роль у боротьбі з тероризмом, а також ефективність як засобу антитерористичної політики. Розглядаються умови проведення переговорів, перебіг, результати та наслідки досягнутих угод. Відзначаються ініціатори, основні учасники переговорів та їхні позиції.

Ключові слова: терористичні організації, антитерористична політика, переговори.

Целуйко М.Є.

**ПЕРЕГОВОРЫ КАК НЕСИЛОВОЙ МЕТОД
АНТИТЕРОРИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА**

Раскрываются переговорные процессы с террористическими организациями, которые происходили в Великобритании и Испании. Оценивается их роль в борьбе с терроризмом, а также эффективность как средства антитеррористической политики. Рассматриваются условия проведения переговоров, ход, результаты и последствия достигнутых соглашений. Отмечаются инициаторы, основные участники переговоров и их позиции.

Ключевые слова: террористические организации, антитеррористическая политика, переговоры.

Tseluyko M.

**NEGOTIATIONS AS A METHOD
NON-COERCIVE COUNTERTERRORISM POLICY STATES**

The article reveal negotiations with terrorist organizations, which took place in Britain and Spain. Assessed for their role in struggle against terrorism and efficiency as a means of counter-terrorism policy. The conditions of the negotiation, course, results and implications of the agreements reached. There have initiators, the main negotiating parties and their positions.

Key words: terrorist organizations, counter-terrorism policy, negotiations.

Розвиток сучасних комунікаційних технологій переводить тероризм із низки локальних до глобальних явищ, від проявів яких не захищена жодна країна. Тому увага антитерористичній політиці повинна приділятися не тільки державами, що безпосередньо зіткнулися з цим явищем, але й іншими країнами. А саме тут особливе значення має розвиток методів попередження терористичної діяльності. Для України, яка має у своєму складі потенційно небезпечний щодо виникнення терористичної діяльності регіон Кримського півострову, а також низку несприятливих умов соціально-економічного і політичного характеру, це питання також є актуальним.

Сучасна антитерористична політика держав (як у напрямі попередження, так і боротьби з уже існуючими організаціями) спирається здебільшого на силові методи впливу, об'єктами яких стають терористичні організації, їхні прибічники та ті особи, які так чи інакше співчувають їм, країни-спонсори тероризму і широкі верстви населення. Різноманітний спектр цих методів реалізується, зокрема, у таких сферах, як економічна (санкції, ембарго, ліквідація рахунків або підприємств тощо), військова (використання армії та внутрішніх військ), інформаційна (гуманітарні та технічні методи інформаційного тиску), правова (карна законодавча база) та інші. Однак боротьба з тероризмом силовими методами може виявитися не достатньо ефективною, привести до ескалації, затягуванню конфлікту та іншим небажаним наслідкам. Про це свідчать приклади Палестини, Кашміру та ін. Альтернативою стратегії тиску є використання несилових методів боротьби, зокрема переговорів. До цих методів держави звертаються значно рідше або взагалі їх не використовують. А отже, слід розглянути причини такої ситуації, роль цих методів у вирішенні конфлікту й ліквідації терористичної організації або її діяльності.

Поняття сили та її застосування широко розкрито у працях, як сучасних дослідників (М. Косолапов, І. Шаблінський), так і представників класики політичної думки (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Р. Арон, Р. Кохен, Дж. Най, А. Хіршман, С. Стрендж, Б. Баді, М.-К. Смутс). Концептуально значущим є твердження щодо сили одного з засновників школи політичного реалізму американського професора Г. Моргентау. Спираючись на політичні традиції німецької школи (К. Клаузевіц, О. Бісмарк), він сформулював

положення (яке стало класичним у західній політичній науці) про те, що сила являє собою сукупність всіх можливостей, які має політичний суб'єкт, для задоволення політичних інтересів [1, с. 501]. Отже, вона охоплює собою всі соціальні відносини, що забезпечують цю мету, – від фізичного насильства до найтоншого психологічного впливу, і є таким потенціалом, який дозволяє примусити об'єкт до вчинення дій, необхідних носію сили. Походження формули „політика з позиції сили” пов'язане з роботами представників школи політичного реалізму (Г. Моргентау, Н. Спайкмен, Р. Нібур, Р. Страус-Хюпе, Ч Бірд). Враховуючи цей підхід і спираючись на вищенаведену дефініцію сили, можемо визначити силову політику держави як застосування або погрозу застосування цього потенціалу (сили) для досягнення бажаних цілей.

Відповідно до несилових будемо відносити методи, що не засновані на тиску (застосуванні сили) у будь-якій сфері, а саме, політичні стратегії переговорів, пошуку глобальних чи ситуативних компромісів, спрямованості на укладання угод з терористичними групами, здійснення їм певних поступок. Також до несилових можна віднести методи ліквідації факторів, що породжують сьгодні тероризм і забезпечують йому наявність і поширення соціальної бази (економічні, політичні, етнокультурні, релігійні).

Одним із найбільш поширених несилових методів антитерористичної політики держави є переговори. У переважній більшості застосування цього методу практикується в країнах, які зіткнулися з терористичними організаціями сепаратистського або іредентистського напрямків. Отже, саме їхній досвід має найбільшу цінність і буде проаналізований у статті. Ми розглянемо особливості використання методу переговорів в антитерористичній політиці Великобританії та Іспанії як європейських країн, більш близьких нам, ніж східні.

Досвід Іспанії. Конфліктна ситуація полягає у прагненні до відокремлення і незалежності баскського регіону країни (провінції Алава, Біскайя, Гіпускоа, історично ще й Навара), з одного боку, і небажанні з боку центральної влади Іспанії це допустити. Конфлікт має терористичну складову, яка виражається в активній діяльності баскської терористичної організації ЕТА (Країна басків та свобода) з

1959 р. та її політичного крила партії Ері Батасуна (Єдність народу) з 1978 р. Саме ці організації, а також політичні партії країни, регіональна і центральна влада стали основними учасниками переговорів щодо вирішення цієї проблеми.

Перші звертання до несилкових методів урегулювання конфлікту відбулись у 1981 р. 28 лютого ЕТА оголосила про перемир'я, протягом якого була проведена реорганізація угруповання і знову поновлена його терористична діяльність. Перемир'я 1988 і 1989 років проголошувалися для проведення таємних переговорів уряду соціалістів з терористами в Алжирі, які двічі заходили у глухий кут. Подальші перемир'я, що були проголошені ЕТА у 1996 і 1997 роках, взагалі не знайшли відклику в уряді Іспанії.

У 1998 р. було оголошено найбільше перемир'я, яке розкриває основні проблеми переговорного методу антитерористичної боротьби. Це перемир'я тривало 14 місяців і дало певний урок, як Іспанії, так і іншим європейським країнам, що мають сепаратистські налаштовані угруповання. Тому на ньому слід зупинитися докладніше.

У березні 1998 р. частина політичних партій Іспанії почала переговори з Ері Батасуна. При цьому населення (3/4) підтримало кроки, спрямовані на встановлення діалогу влади з ЕТА, а 60% висловилися за хоча б часткове задоволення вимог ЕТА [2, с. 264]. У вересні терористами було оголошено Однобічне перемир'я без складання зброї. Уряд Х. М. Аснара був готовий вести діалог. Основний акцент він робив на змінах у політиці щодо ув'язнених терористів. У свою чергу ЕТА заявляє про своє бажання вирішити питання самовизначення баскської території, але й не відмовляється від пропозицій з приводу в'язнів. Доки уряд переводив в'язнів у місцеві тюрми, ЕТА позитивно ставилася до процесу переговорів. Як тільки була заарештована частина членів (9 в Іспанії, 6 у Франції) ЕТА, терористи стали переходити на неприйнятні для країни умови (надання незалежності). У травні-червні відбуваються прямі переговори уряду з терористами ЕТА. В результаті анулюється 7-річний тюремний вирок 23-м членам керівництва партії Ері Батасуна. У серпні ЕТА припиняє контакти із владою і заявляє, що переговори зайшли у глухий кут. На цей час перемир'я триває рік і оцінюється терористами як таке, що знаходиться у глибокій кризі. Після чергової партії ув'язнених, які були переведені у тюрми Країни Басків, ЕТА знову висуває

неприйнятні вимоги (про виведення іспанських військ і поліції) і через місяць поновлює терористичну діяльність.

За весь період перемир'я уряд перевів 131 баскського терориста до тюрем на території Країни Басків або у найближчі до неї регіони; були звільнені від переслідування 304 баскських терориста, які емігрували, з наданням їм можливості повернення; звільнені з тюрем 207 осіб (60 - засуджено) [2, с. 277]. Усе це, звичайно, поповнило кадровий склад ЕТА та її політичного крила Ері Батасуни. В такий спосіб була усунена одна з важливих причин, що спонукала ЕТА піти на оголошення і дотримання перемир'я.

Таким чином, ЕТА отримала трохи більше року перепочинку, звільнила частину заарештованих прибічників і перевела частину ув'язнених на власну територію, після чого повернулася до своєї попередньої терористичної діяльності. Це дозволяє говорити про її виграш у цьому процесі і про повний контроль над переговорами. Причинами невдачі перемир'я можна назвати: 1) небажання уряду йти на жодні компроміси (окрім переорієнтації політики щодо ув'язнених терористів), його нездатність домовитися ані з терористами, ані з націоналістичними партіями, продовження репресивних дій проти терористів усупереч проголошеній недоторканості; 2) пасивна поведінка баскських поміркованих націоналістичних сил у переговорному процесі; 3) реорганізація, рекрутація нових членів і відновлення інфраструктури ЕТА за період перемир'я, виділення у ній невеликих угруповань, що не бажали дотримуватися перемир'я.

Після посилення законодавчих і силових методів боротьби з тероризмом у 2000 р., заборони баскської партії Ері Батасуна у 2003 р., арештів членів організації та знищення частини її інфраструктури ЕТА у лютому 2004 р. проводить переговори з прем'єр-міністром Каталонії, що завершилися оголошенням про припинення вогню на території Каталонії, і закликає іспанську владу сісти за стіл переговорів заради мирного врегулювання конфлікту. Переговори так і не відбулись. У березні 2006 р. ЕТА знову проголошує про постійне припинення вогню, яке тривало майже 7 місяців і було порушене терористами 30 грудня 2006 р. вибухом у мадридському аеропорті. Протягом цього перемир'я відбулися офіційні мирні переговори між

представниками правлячої соціалістичної партії та забороненої Ері Батасуна.

Діяльність ЕТА протягом наступним трьох з половиною років характеризується послідовною зміною періодів: її активності, потім посилення антитерористичної боротьби держави й арештів лідерів організації, періоду бездіяльності ЕТА і знову активізації і проведення низки терористичних актів. Далі в тому ж порядку. У вересні 2010 р. арешт чергового лідера призводить до заяви ЕТА про відмову від збройної боротьби й орієнтацію на мирні засоби. Влада країни скептично поставилася до цього кроку. У січні 2011 р. ЕТА підтвердила свою заяву і у жовтні того ж року ще раз відмовилася від збройної боротьби [3].

Таким чином, можна стверджувати, що не дивлячись на те, що Іспанія є світовим лідером з кількості переговорів з терористами, вона спирається більшою мірою на силові дії вирішення проблеми терористичної активності і не виступає ініціатором мирного врегулювання. Роль політичної сили терористів партії „Ері Батасуна” у переговорному процесі не мала рішучого впливу ні на поведінку ЕТА, ні на хід переговорів. Узагалі партія не має впливу на терористичну організацію. Отже, основним ініціатором початку і припинення переговорів виступає ЕТА, а тому робить це у той час, коли саме вона відчуває у них потребу, використовуючи їх для перегрупування, поповнення кадрів, відновлення інфраструктури, підготовки для майбутньої діяльності тощо. З боку уряду і партій підтримка цього антитерористичного методу зумовлена тим, що 1) ідея переговорів є популярною серед населення, 2) ідеї більш широкої автономії підтримуються баскським населенням, яке повинно бачити готовність політичної влади обговорювати це, цивілізовано вирішувати проблему, навіть с терористами. Проте переговорний метод використовується як неосновний, допоміжний для того, щоб не загострювати проблему і можливо, щоб внести черговий розкол серед терористів, зменшуючи таким чином їхнє радикальне крило.

Досвід Великобританії. Конфліктна ситуація також полягає у відстоюванні ідеї відокремлення Північної Ірландії від Великобританії та приєднанні до Республіки Ірландія, з одного боку, і небажанні цього з боку центральної влади як Великобританії, так і Ірландії – з іншого. Терористична складова представлена двома силами: 1)

націоналістичною організацією, що виступає за відокремлення, ІРА (Ірландська республіканська армія) з поч. ХХ ст., групами, що відкололися від неї та її політичним крилом - католицькою партією Шин Фейн; 2) екстремістськими протестантськими організаціями, які є противниками відокремлення та їхнім політичним крилом Демократичною юніоністською партією. Переговори відбувалися між політичними представниками терористів, урядами Великобританії та Ірландії із залученням зовнішніх політичних сил.

До 1982 р. ані ІРА, ані Шин Фейн не брали участі ні в яких переговорних процесах щодо статусу Північної Ірландії, які проводилися політичними партіями країни. Перші ознаки повороту до політичних методів боротьби спостерігалися у Шин Фейн на поч. 1980-х років і пов'язані, по-перше, з припиненням бойкотування європейських, загальнонаціональних і місцевих виборів. Значну роль у цьому відіграло обрання до британського парламенту у 1981 р. колишнього політичного в'язня Б. Сендса, по-друге, особистий вплив нового лідера Шин Фейн Дж. Адамса, який пройшов шлях від керівника осередком ІРА до члена британського та ірландського парламентів. Отже, у 1986 р. партія погодилася взяти участь у виборах парламенту Ірландії.

У 1985 р. укладена Англо-Ірландська угода у Хілсборо, у якій підтверджувалося право Лондона на Північну Ірландію до тих пір, доки за це виступатиме більшість жителів провінції. Подальші переговори між Лондоном и Дубліном, привели у 1993 р. до прийняття Декларації, в якій був заявлений принцип запрошення за стіл переговорів усіх втягнутих у конфлікт сторін за умови припинення ними насилля. Прямим результатом цих домовленостей, а також контактів Адамса з лідером найкрупнішої націоналістичної партії – Соціал-демократичної та лейбористської партії (СДЛП) Дж. Хьюмом стало оголошення ІРА 31 серпня 1994 р. про припинення вогню, до якого 13 жовтня приєдналися і лоялістські воєнізовані формування.

Перша публічна зустріч представників Шин Фейн і британського уряду відбулася у грудні 1994 р. Лідери Шин Фейн вимагали звільнення ув'язнених бойовиків, повернення армії у казарми й початку міжпартійних переговорів, а також загального роззброєння, наполягаючи, що

ІРА не збирається роззброюватися одна [4, р. 292].

Терористичну активність ІРА поновила у лютому 1996 р., що одразу позначилося на статусі Шин Фейн у переговорному процесі. Спочатку вона не була допущена, але після втручання американської адміністрації в особі Б. Клінтона, Шинн Фейн опинилася в положенні партії, яка могла прийняти або відмовитися від прийняття рішення, але не могла внести в нього будь-які корективи. У червні 1997 р. Джері Адамс, президент Шин Фейн, зумів переконати лідерів ІРА припинити насилля, ІРА оголосила нове перемир'я і 9 вересня Шин Фейн була запрошена взяти участь у багатосторонніх переговорах про мир.

Шин Фейн назвала свою програму „Принципи та Потреби”. У цьому документі Шин Фейн відстоювала політичну структуру як „суверенну, об'єднану і незалежну Ірландську державу” [5, с. 156]. Досягнення цього потребувало від британського уряду визнання прав мешканців Ірландії на національне самовизначення, а ірландської нації – на суверенітет і незалежність. А головним супротивником на шляху досягнення цієї мети Шин Фейн вбачала Великобританію, а не юніоністську опозицію. Проте ні Великобританія, ні Ірландія не були готові підтримати Шин Фейн. Отже, виявилось, що результатом входження Шин Фейн у переговори стало відкликання Ольстерської юніоністської партії (ОЮП) своєї делегації. Представники Шин Фейн зрозуміли, що, з одного боку, насилля більш не може бути засобом впливу, а з іншого – їхня мета (єдина Ірландія) не буде досягнута. В результаті, не відходячи від ідеї об'єднання Ірландії, визнаючи плюралізм політичних позицій з цього питання, Шин Фейн внесла корективи у свою націоналістичну традицію, зробивши її політичною течією, яка схильна до компромісів. Таким чином, шляхом багатопартійних переговорів відбувся черговий етап еволюції партії до несилових методів боротьби.

10 квітня 1998 р. за участю американського сенатора Дж. Мітчелла була укладена історична угода Страсної п'ятниці (Белфастська угода). Основна суть досягнутих домовленостей полягала у: 1) забезпеченні доступу до влади представників конкуруючих етноконфесійних блоків, не тільки поміркованих центристських сил, але й усіх політичних гравців, що знаходяться на легальному положенні,

включаючи бойовиків, які приєдналися до перемир'я; 2) роззброєнні воєнізованих угруповань Північної Ірландії протягом найближчих двох років після проведення референдуму; 3) звільненні політичних в'язнів; 4) передачі правових установ і поліції провінції від центрального уряду під юрисдикцію місцевої влади [6, с. 200]. Американська сторона обіцяла фінансові інвестиції до регіону і виступала гарантом справедливості у виконанні досягнутих домовленостей. Для легітимації угоди було проведено референдум, і у травні 1998 р. ці домовленості підтримуються більшістю мешканців регіону [7]. 10 вересня 1998 р. почалися перші за 75 років переговори між юніоністами і республіканцями, а 11 вересня з тюрми був звільнений перший бойовик ІРА [8].

Саме тоді проходять вибори до Асамблеї – законодавчого органу провінції, на яких більшість отримують уніоністи. Однак суперечки з питання про роззброєння відкладають вибори членів уряду до кінця 1999 р. Взаємоприйнятне рішення вдалося знайти тільки після поновлення посередництва Дж. Мітчелла. 2 грудня 1999 р. був сформований коаліційний уряд, куди увійшли члени Ольстерської юніоністської партії, СДЛП і Шин Фейн [9, с.180]. У грудні відбувається формальна передача Лондоном автономної влади законодавчому і виконавчому органам Ольстера. Пряме управління Північною Ірландією завершується. Одночасно парламент Ірландської республіки заявляє про відмову від територіальних претензій на Північну Ірландію. Але далі цього діло не пішло. Протестанти були проти того, щоб лідери Шин Фейн розділили з ними владу, до тих пір поки не почнеться реальне роззброєння бойовиків ІРА. Затримка у виконанні цієї вимоги привела до чергової кризи, оскільки католики наполягали на виконанні домовленостей Страсної П'ятниці про паритетність управління [10].

У лютому 2000 р. були проведені Переговори про роззброєння між ІРА і Незалежною Міжнародною Комісією із Роззброєння, які не мали позитивного результату. Це призвело до розпуску Асамблеї Північної Ірландії і поновлення прямого правління. У травні ІРА оголошує про відновлення контактів з НМКР і йде на безпрецедентний крок з метою підтримання мирного процесу, а саме – допускає міжнародних спостерігачів до інспектування належних організації складів зі зброєю [11].

У жовтні 2001 р. Ірландська республіканська армія нарешті заявляє про початок здачі зброї, після чого в цілому поновлюється діяльність законодавчої та виконавчої влади провінції. Проте вже у жовтні 2002 р. через взаємні звинувачення між ІРА та юніоністськими силами, включаючи застарілу проблему роззброєння, робота Асамблеї (вже вдруге) була припинена аж до 2007 р. Поновленню її роботи знову ж таки передували: по-перше, прямі переговори між британським урядом і партіями регіону, включаючи Шин Фейн; владних повноважень між представниками двох найбільших партій Ольстера – Демократичної юніоністської партії (ДЮП) та Шин Фейн; по-друге, заява ІРА у 2005 р. про повну здачу озброєння і підтвердження нею прихильності виключно мирним і демократичним засобам врегулювання. Знаком довіри до заяви ІРА стали аналогічні дії найбільшої протестантської терористичної організації Добровольчих сил Ольстеру, які почалися 3 травня 2008 р. У червні 2009 р. про припинення вогню заявило й інше лоялістське угруповання „Асоціація оборони Ольстеру”.

Подальші переговори щодо передачі влади від британського уряду до північноірландської влади відбуваються між католицькою Шин Фейн і протестантською Демократичною юніоністською партією за посередництвом урядів Британії та Ірландії, а також за участю Сполучених Штатів, які контролюють мирні відносини між двома партіями. Однак говорити про завершення конфлікту все ж неможливо, оскільки у Північній Ірландії діють близько трьохсот бойовиків, які не згодні з укладенням мирної угоди. Вони відкололися від ІРА і мають назву „Істинна ІРА” та „Послідовна ІРА”. Ці групи невеликі й дезорганізовані. Протягом останніх трьох років вони провели серію терактів і диверсій та не збираються складати зброю.

Отже, Великобританія більш серйозно поставилася до такого методу антитерористичної політики, як переговори, приділяючи їм не меншу увагу, ніж силовим акціям. Переговори із політичними представниками терористичних організацій сприймалися як один із основних засобів вирішення північноірландської проблеми. А тому й ініціатором проведення переговорів, на відміну від Іспанії, тут в основному виступала держава, а саме уряд Великобританії, за участю уряду Ірландії і Сполучених Штатів. Ситуація тут

ускладнюється більшою кількістю супротивників, але і більшим бажанням держав буквально усидити за стіл переговорів партії, пов'язані з терористами, позитивним втручанням зовнішніх сил у вирішення конфлікту, періодичним підписанням угод, пошуком компромісів, взаємними поступками. В такий спосіб держава намагається ліквідувати умови, що підтримували конфлікт, зменшити соціальну базу терористів. І це їй поступово вдається.

Таким чином, переговори як метод антитерористичної політики держави можна успішно використовувати у додаванні до силових методів ліквідації терористичної організації з метою, зокрема, 1) розколу терористів і виокремлення їх поміркованої частини; 2) зменшення соціальної бази терористичної організації; 3) демонстрації населенню свого цивілізованого ставлення до їхніх інтересів, бажання вести діалог; 4) ліквідації соціальних чи політичних умов, що викликали конфлікт тощо. Звичайно у переговорах держава не йде на виконання усіх вимог терористів, проте може зробити певні поступки в обмін на поступки протилежної сторони, але кроки повинні бути раціональними та послідовними. Можливе також залучення третьої сторони як незалежного посередника, який виступатиме гарантом збереження досягнутих домовленостей. Проте складність переговорів з терористами полягає у тому, що їх ніщо не стримує й вони не консолідовані, а тому домовленості часто порушуються, і цей метод не може застосовуватися один без підтримки іншими. Антитерористична політика повинна будуватися на комплексі методів силового і несилового характеру, а їхнє співвідношення має бути відповідним до умов кожної країни окремо, що може стати предметом подальшого аналізу структури антитерористичної політики сучасної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моргентгау Г. Международная политика / Г. Моргентгау // Антология мировой политической мысли: в 5 т.; [руководитель проекта Г.Ю. Семигин и др.]. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX века. – С. 500-508.
2. Ландабасо Ангуло А. Терроризм и этнополитические конфликты: в 2 книгах. / А.И. Ландабасо Ангуло, А.М. Коновалов. – М.: издательство „ОГНИ”, 2004. – Книга первая: Из истории басков. – 384 с.
3. Дерябина Д. ЭТА: принуждение к миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://www.newsinfo.ru/articles/2011-10-21/eta_spain/763927/
4. Ranelagh J. A Short History of Ireland / J. O'Beirne Ranelagh. – Great Britain: Cambridge University Press, 1999. – 320 p.
 5. Гуреев М. Североирландский национализм: от республиканизма к парламентаризму / М.С. Гуреев // Вопросы истории. – 2010. – № 4. – С.154-158.
 6. Громыко А. Модернизация партийной системы Великобритании / А.А. Громыко. – М.: Весь Мир, 2007. – 344 с.
 7. Орлова М. Модернизация и мирный процесс в Северной Ирландии [Электронный ресурс] / М.Е. Орлова. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1998/2/15.htm>.
 8. Хроника конфликта в Северной Ирландии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://grani.ru/events/terror/m.92725.html>
 9. Браницкий А. Основные факторы мирного процесса в северной ирландии на современном этапе / А.Г. Браницкий, П.Б. Чуприков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – № 4. – С. 178-183.
 10. Висенс Е. Политические силы в Северной Ирландии опять не могут договориться [Электронный ресурс] / Е.Висенс. – Режим доступа: <http://polit.ru/news/1999/09/17/536911/>
 11. Инициативы ИРА, предпринятые в ходе мирного процесса (2000-2002 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.left.ru/2002/20/iriny_novosti70.html